

Település-osztályok és regionális fejlődés a rendszerváltozást követően

KOVÁCS KATALIN

BEVEZETÉS

Illés Iván hiánya ma is fájó a területi kutatásokkal foglalkozók közösségében. Hiányzik szerény, okos, ugyanakkor hajlíthatatlan személyisége és az a tudás, aminek, ha nem is egyedüli birtokosa volt, de a legkiválóbbak közé tartozott mindaddig, amíg betegsége meg nem akadályozta a munkavégzésben. Iván a nagy (térbeli) struktúrákban és kategóriákban gondolkodott s inkább érdekelte őt a fejlődés motorjának tartott nagyvárosi fejlődés, mint a vidék problematikája, ezért, mivel magam inkább mikro-léptékű vidéki kutatásokkal foglalkoztam, viszonylag keskeny volt a mezsgye, amely kutatói érdeklődésünket összekötötte.

Mindazonáltal Iván életművében fellelhetők a vidékkutató számára is érdekes megállapítások. Ezek között kell megemlítenünk azt rá oly jellemző, nagy ívű elemzést, amelyet a kelet-közép-európai országok vidéki térségeinek helyzetéről és megkülönböztető sajátosságairól fogalmazott meg egy Enyedi Györgynek címzett írásában. (Illés 2010) Ebben a művében Enyedi „Városok a közép-európai átmenetben” című tanulmányához kapcsolódó gondolatait listázta „*szorongva*”, hogy érvelése ne legyen bántó az elemzett mű szerzője számára, ám módszeresen, rámutatva azokra a történelmi, szakpolitikai és közgazdasági összefüggésekre, amelyek a közép-európai, köztük a magyar átmenet buktatóit meghatározták. Mégsem ehhez az Illés-műhöz kapcsolódik jelen írásom, hanem egy, a Közgazdasági Szemlében (Illés 2002) megjelent tanulmányához, továbbá egy jubileumi kiadványban (Illés 2006a) és az Észak-magyarországi Stratégiai Füzetekben publikált cikkéhez (Illés 2006b). Előbbit a korabeli és az azt megelőző másfél-két évtized támogatáspolitikájával kapcsolatos kritikai észrevételei, utóbbi kettőt a fejlődés megváltozott, a vidéki térségekre is érvényes mozgatórugóiról tett megállapításai miatt választottam jelen, előtte tisztelgő munkám kiindulópontjaként.

Az utóbb idézett cikkében Iván a következőket fogalmazta meg:

„Az 1990 utáni helyzet (...) nemcsak abban különbözik a korábbi helyzettől, hogy az egyenlőtlenségek, különbségek jóval nagyobbak, hanem abban is, hogy e különbségek más természetűek, más dimenziókban jelentkeznek, mások a hajtóerők és másként lehet mérni, azonosítani őket (...) A szocialista gazdaságpolitika és iparosítás politikai jelszavával ellentétben nem, vagy nem elsősorban a »város és falu közötti különbségeket« tüntette el, hanem, ha valamit eltüntetett, az a nagyváros és nagyváros, kisváros és kisváros, falu és falu közötti különbség volt,

ami így döntően a régiók közötti különbségek csökkenéséhez járult hozzá. Az új feltételek között a különbségek megnövekedhetnek és megnőnek nagyváros és nagyváros, kisváros és kisváros, valamint falu és falu között, miközben kedvező struktúrájú falvak akár megelőzhetnek rossz, hanyatló struktúrájú városokat. (...) Ebből következően - és ellentétben az előző időszak trendjeivel - a térségi meghatározottságú régiók közötti különbségek feltehetően növekednek, míg a települési hierarchikus meghatározottságú különbségeknek egyértelmű trendje nincs: növekedhetnek is, csökkenhetnek is (...) A kilencvenes évek második felétől a települések jövőjét egyre kevésbé a településhierarchián belül elfoglalt helyük, hanem általános fejlesztési körülményeik, adottságaik, fekvésük határozza meg, ami viszont inkább térségi, mint hierarchikus.” (Illés 2006b, 134.)

A tanulmány soron következő fejezeteiben, hozzá hasonlóan, némi szorongással interpretálok Iván fenti állításait. A szorongás oka pedig az, hogy ezek a mikro-szintű elemzések tükrében nagyrészt igaznak, de néhány ponton árnyalást igénylőnek bizonyultak. A tanulmány települési szintű adatokra épít, és az 1990. (1992.) évi adatokat, ezek különböző csoportosítású és területi szintű aggregátumait hasonlítom össze 2011-es, helyenként 2019-es adatokkal. Annak, hogy következtetésem némileg eltérnek Iván értelmezésétől, egyrészt az az oka, hogy települési szintű adatokkal dolgozom, másrészt az, hogy szociológusként, elsősorban a társadalmi különbségek szempontjából próbálok megszólaltatni ezeket.

Az elemzés során a szokásostól némileg eltérő település-, ill. területi kategóriákat (is) használok. Így jelen tanulmányban a „vidéki település-állomány” – lényegében összhangban a CAP (EU Közös Agrárpolitikája) II. pillérében alkalmazott vidék-lehatárolással – a községek, nagyközségek és a tízezer főnél kevesebb lakosságot számláló városokat tartalmazza. A „honnan indultunk, hová jutottunk” összevetés szempontjából fontosnak gondoltam az 1990-ben már városi rangú települések (régai városok) elválasztását azoktól a kisebb központoktól, amelyek azt követően váltak várossá (új városok).

A következő fejezet azt a szociológiai alapokon álló fogalmi rendszert mutatja be, amely a települések közötti különbségek mérésére alkalmas keretet képezi¹.

A TELEPÜLÉS-OSZTÁLYOKRÓL

A korábban Bihari Zsuzsannával, majd Koós Bálinttal kidolgozott, szociológiai alapokon nyugvó kategória-rendszer az ún. „települési szegénységi kockázatot” kifejező, komplex mutató² kvintilisei mentén mutatja a települések társadalmi összetétel szerint hierarchiába rendezhető csoportjait (Kovács 2012, 2013; Koós, Kovács

¹ A tanulmány kapcsolódik az NKFIH K 132.112 sorszámú kutatási projektjéhez.

² A komplex mutató 2011-es, egyszerűsített változatának összetétele: *korszerkezet*: fiatalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában), *képzettség*: középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában, *jövedelem*: egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem (inverz), *munkaerőpiaci helyzet*: regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában, *az adózók állandó népességhez viszo-*

2018). Korábbi írásaimhoz visszanyúlva (Kovács 2005a,b) ebben a tanulmányban is a település-osztályok metaforáját használom a kialakított csoportosítás megnevezésére, utalva azokra a komplex mutató által kifejezett strukturális tényezőkre, amelyek meghatározzák a települések és csoportjaik társadalmi osztályokéhoz hasonlatos térbeli, társadalmi és piaci körülmények által formált alá és föléréndeltségi viszonyait³.

1. táblázat: A település-osztályok főbb jellemzői

Település-osztályok	Álláskeresők aránya a 15-64 évesek %-ában, 2019	Közfoglalkoztatottak és tartós munkanélküliek a 15-64 évesek %-ában, 2019	Adózók aránya a 15-64 évesek %-ában, 2019	Egy adózóra jutó havi átlagos jövedelem (Ft), 2019	Romák aránya a lakónépesség %-ában, 2011
Adathiány	1	1	72	276 886	1
Módos	3	1	78	241 101	1
Átlagosnál módosabb	4	3	80	204 022	3
Átlagos	5	5	79	181 104	5
Átlagosnál szegényebb	7	9	77	162 708	7
Szegény	12	16	72	135 336	19
Összesen	3	3	77	223 349	3

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból⁴

A település-osztályok rövid bemutatásához friss munkaerőpiaci és jövedelmi adatokat választottam, és egy 2011-es mutatót, amely a népszámlálás során a magukat roma (cigány, romani) nemzetiségűnek vallók arányát mutatja. A táblázat jól érzékelteti az átlagosnál rosszabb helyzetű település-osztályok, de különösen a legrosszabb helyzetű település-osztály leszakadásának mértékét, ahol 2019-ben az állást keresők aránya négyszerese (12%), a munkaerőpiacról tartósan kívül rekedők aránya tizenhatszorosa (16%), a havi jövedelem alig több mint a fele a legjobb helyzetű településosztályban élőkének, és ahol a magukat romának vallók a népesség közel egyötödét tették ki 2011-ben. Ez azt mutatja, hogy ezekben a falvakban a fel-

nyított aránya (inverz), a település lakás-állományának minősége: a komfort nélküli lakások aránya a lakásállományban.

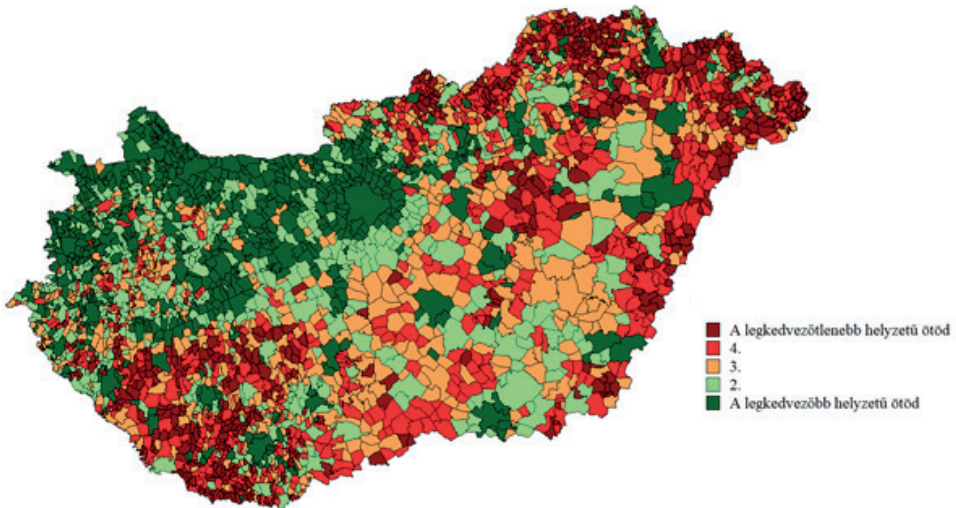
³ Utalok ezzel Szelényi Iván faluosztály fogalmára is, amely, bár más tartalommal, főleg a gazdaság ereje és sokszínűsége, továbbá az intézményi ellátottság alapján képzett csoportosításon alapult. Lásd erről (Juhász 1988).

⁴ Az adatbázist Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin hozta létre 2007-ben, amely azóta is folyamatosan frissül. Ezúton mondok köszönetet Dombi Péternek, Koós Bálintnak és Tagai Gergelynek az adatfrissítés során végzett munkájukért.

zárkózás esélyét a települési, sőt, esetenként térségi szintű szegregáció is nehezíti (Cserehát, Ormánság, Közép-Tisza-vidék). A legalsó település-osztályban az adózók 15-64 éves korosztályban mért aránya is kevesebb négy százalékponttal, mint a legfelső település-osztályban, ez azonban mintegy 20 százalékpontos javulást jelent a kilencvenes évek elejéhez képest, részben a közfoglalkoztatásnak, részben a 2016 és 2019 között fennálló, a gazdaság felpörgésével összefüggő, nagymértékű munkaerőhiánynak köszönhetően, amely beszippantotta az alacsony képzettségű, hátrányos helyzetű lakossági rétegeket is (Koós, Zsibók 2021).

A 2011-ben bevezetett, a vidéki térségek nagyobb részén különösen nagy jelentőséggel bíró közfoglalkoztatás, amely már csak a támogatási konstrukció következtében is a hátrányos helyzetű térségekben/településeken volt a legfajsúlyosabb (Koós 2016), a legalsó és csak a legalsó település-osztályban maradt a foglalkoztatás, egyben a települési és háztartási szinten egyaránt folyamatosan szükséges válságmenedzsment eszköze (Keller et al. 2016, Váradi 2016, Kovai, Vígvári 2020, Lipták 2020, Váradi 2016).

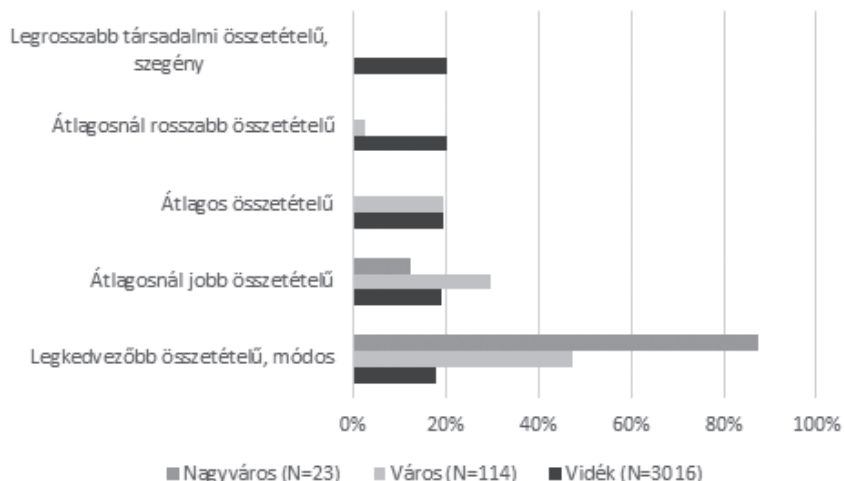
1. ábra: A magyar település-állomány térbeli elhelyezkedése az ötödöknként meghatározott osztály-kategóriák szerint

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból.
A térképet Koós Bálint készítette.

A fenti térkép a különböző település-osztályokba tartozók területi megoszlását mutatja, jól érzékeltetve mind a növekedés és a jóllét Közép-Magyarországon továbbá az észak-nyugati országrészben található összefüggő területeit, mind a leszakadás és a szegénység Dél-Dunántúlon, az északi és észak-keleti övezetekben valamint a határvidéken fekvő régióit, amelyek formálódását Illés Iván a települések fejlesztési körülményeinek, adottságainak és fekvésüknek tulajdonított.

2. ábra: A település-állomány település-osztályok szerinti megoszlása, 2011

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

A grafikon az előzetes várakozásokat igazolja. A települések jogállása (és tényleges funkciói) alapján elkülönülő csoportjainak település-osztályok szerinti eloszlása egyenlőtlenségeket mutat: a nagyvárosi kör, ahová a megyeszékhelyeket és a megyei jogú városokat soroltam, a két legjobb társadalmi összetételű és helyzetű település-osztályba tartozik, és a tízezer főnél népesebb városok zöme is ezt a két település-osztályt gazdagítja. Ugyanakkor a vidéki települések reprezentációja a kedvező státuszú település-osztályokban alacsonyabb, sőt, a legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetű településeket tömörítő település-osztályban kizárólag vidéki települések szerepelnek. A településhierarchiában való elhelyezkedés, Iván korábban idézett várakozásaitól eltérően, továbbra is számít, még hozzá nagymértékben.

A TELEPÜLÉSI OSZTÁLYOK BELSŐ SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA A TELEPÜLÉSHIERARCHIA LÉPCSŐFOKAIN

Mivel a nagyvárosok és Budapest mindkét időpontban a jó vagy legjobb társadalmi helyzetű besorolást kapták, ezért az alábbi táblázatban csak a hierarchia alsóbb polcain elhelyezkedő települések szerepelnek osztálytagolódásuk szerinti bontásban.

2. táblázat: A településállomány osztálytagolódása jogállás szerint 1990, 2011

Település-osztályok	Község, % (N=2698)	Nagyközség, % (N=110)	Új város,% (N=184)	Régi város, % (N=138)
	1990			
Módos	16	19	36	62
Átlagosnál módosabb	19	24	31	28
Átlagos helyzetű	21	26	18	9
Átlagosnál szegényebb	22	18	13	1
Szegény	23	13	2	0
2011				
Módos	17	19	38	41
Átlagosnál módosabb	20	20	16	33
Átlagos helyzetű	19	25	27	22
Átlagosnál szegényebb	21	20	16	5
Szegény	22	17	3	0

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy húsz év után, a rendszerváltozás kezdeti szakaszához képest nem a községek települési osztályok közötti megoszlása változott jelentősen, hanem a központi szerepkört ellátó településeké, annál nagyobb mértékben, minél markánsabb ez a szerepkör. A községekben csak 1-2 százalékpontos eltérés tapasztalható a települések osztályok közötti megoszlása tekintetében 1990 és 2011 között, ugyanakkor az új városok esetében az átlagosnál módosabb település-osztályba sorolt települések hányadának csökkenése szembetűnő (31%-ról 16%-ra). Az 1990 előtt is városi rangú települések esetében a legjobb pozícióba sorolt városok arányában bekövetkezett 21 százalékpontos csökkenés érdemel figyelmet.

Miként reflektálnak ezek az összefüggések Illés Iván 2006-ban megfogalmazott megállapításaira? Egyrészt arról azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy azok az egyenlőtlenségek, amelyek egy-egy településkategórián belül léteztek, jelentős mértékűek voltak a rendszerváltás pillanatában is, hiszen a fejlesztési körülmények, az adottságok, a fekvésben megmutatkozó különbségek már a hetvenes évek közepétől utat nyitottak az azonos településkategóriákon belüli differenciálódásnak. 1990 és 2011 között, szemben a kis és középvárosokéval, a falvak osztályokba sorolási arányai alig változtak; ez a megállapítás képviseli a bevezetőben említett árnyalatnyi különbséget a helyzetértékeléseink között. Ugyanakkor Illés Iván azon a várakozása, mely szerint a településhierarchia különböző szintjeihez tartozó települések közötti különbségek mérséklődnek, teljesült. Például a legfel-

ső osztályba tartozó falvak és a már 1990-ben is városi rangot viselő, ugyanilyen besorolású települések közötti rés szignifikánsan csökkent, 46 százalékponttól 24 százalékpontra.

Ugyanezt a közeledést mutatják a 3. táblázat településkategóriák szerinti adatai a havi jövedelmekben bekövetkezett változások tekintetében: mind 1992-ben, mind 2019-ben a fővárosban volt a legmagasabb az egy főre jutó átlagos havi jövedelem a magyarországi átlaghoz viszonyítva, és a legkedvezőtlenebb jövedelmi pozíció is ugyanaz maradt, ez pedig nem nagy meglepetésre, a községeké. Ám a közöttük lévő rés szignifikánsan csökkent 51 százalékponttól 42 százalékpontra. A táblázat adatai alapján számottevő közeledés igazolható a város-hierarchián belüli jövedelmi adatok között is.

3. táblázat: Jövedelemszerzési lehetőségek a település-hierarchia polcain 1992, 2019

Település-kategóriák	Egy adózóra jutó havi jövedelem (Ft) 1992, 2019		Fajlagos jövedelmek az átlag százalékában (%)	
	1992	2019	1992	2019
Budapest	22 278	283 416	131	127
Község	13 537	190 151	80	85
Megyei jogú város	17 398	226 121	103	101
Megyeszékhely	18 028	237 955	106	107
Nagyközség	13 955	196 493	82	88
Új város	14 875	215 964	88	97
Régi város	15 825	214 206	93	96
Magyarország	16 955	223 349	100	100

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

A 4. táblázat adatai azt mutatják, hogy a fajlagos jövedelmek nagysága a település-hierarchiával összhangban alakult 1992-ben és 2019-ben is, de a két időszakban az alsó és felső település-osztályok jövedelmi pozíciói közötti rés minden településkategóriában jelentősen megnövekedett. A községek legalsó település-osztályában élők keresete 2019-ben csupán 58%-a volt a legfelső település-osztályban élők keresetének, míg 1992-ben 78% volt ez az arány. A jövedelem-egyenlőtlenségek tehát 20 százalékponttal növekedtek az elmúlt három évtized alatt, igazolva Illés Ivánnak a település-kategóriákon belüli differenciálódással kapcsolatos várakozásait és megerősítve a települések társadalmi helyzetének polarizálódásával kapcsolatos korábbi kutatási eredményeket. (Koós 2015, Kovács 2005a,b, Kovács 2012)

4. táblázat: Jövedelmi különbségek település-osztályok és település-kategóriák szerint

Település-kategóriák	1992		2019		1992	2019
	Legfelső	Legalsó	Legfelső	Legalsó	legalsó a legfelső százalékában	
	településosztály					
Község	17 522	13 656	229 617	134 092	78	58
Nagyközség	19 421	14 562	246 452	141 343	75	57
Új város	20 237	14 395	252 182	151 972	71	60
Régi város	19 995	16 453	227 264	152 756	82	67

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

TELEPÜLÉS-OSZTÁLYOK ÉS REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK

A régiók szerinti vizsgálódás bevezetéseként az 5. táblázat a teljes településállományra vonatkoztatva mutatja a társadalmi összetétel szerint eltérő három fő csoport megoszlását. (A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a felső kettő és az alsó kettő település-osztály összevontan szerepel a táblázatban.)

5. táblázat: A településállomány összevont osztályainak régiók szerinti megoszlása 1990, 2011

Régiók	Átlagosnál jobb helyzetű, % (N=1224)		Átlagos helyzetű, % (N=612)		Átlagosnál rosszabb helyzetű, % (N=1222)	
	1990	2011	1990	2011	1990	2011
Észak-Alföld	12	12	17	21	71	68
Észak-Magyarország	24	22	22	20	54	58
Dél-Dunántúl	27	21	18	21	55	58
Dél-Alföld	37	23	32	34	30	43
Nyugat-Dunántúl	62	70	17	16	21	14
Közép-Dunántúl	64	73	21	17	15	10
Közép-Magyarország	69	73	19	18	13	9

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

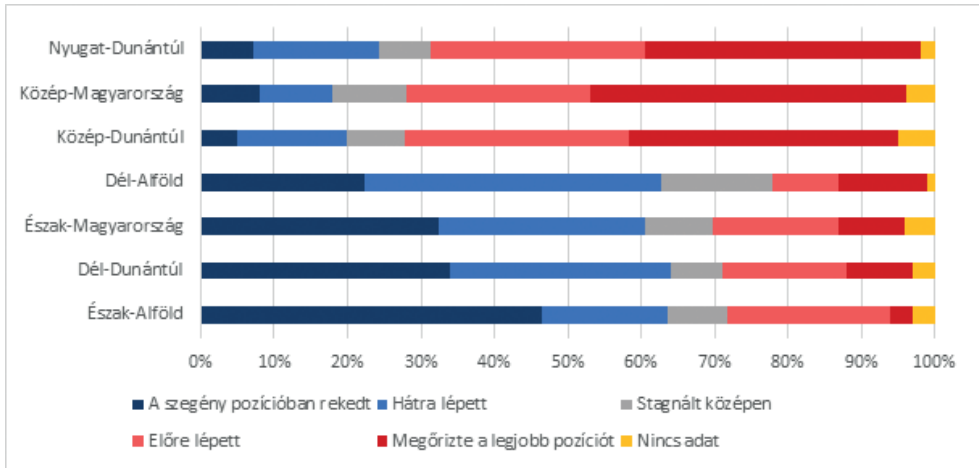
A régióknak az összevont település-osztályok szerinti megoszlása az Illés Iván által várt változási irányt mutatták 1990 és 2011 között, amennyiben

- növekedtek a különbségek a fejlett és fejletlen régiók között,
- miközben (és részben azért, mert) a fejlett és fejletlen régiók közötti belső eltérések mérséklődtek, egyfajta nivellálódás következett be a régiók e két fő csoportján belül.

Ezeket a tendenciákat támasztják alá a településállomány átlagosnál jobb helyzetű település-osztályokban mért reprezentációjának sajnálatos és a régiók felsorolásának sorrendjében egyre jelentősebb csökkenése az Észak-magyarországi, a Dél-dunántúli és a Dél-alföldi régiókban (kettő, hat és 14 százalékponttal). Az Észak-alföldi régióban a felső település-osztályokba tartozó települések aránya továbbra is rendkívül alacsony szinten stagnált. Az egyenlőtlenségek csökkenése a fejletlen régiók között a déli és az észak-magyarországi régiók társadalmi és gazdasági hanyatlásának köszönhető. Ennek az ellenkezője történt a fejlett régiókban (Közép-Magyarország, Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl), ahol négy, nyolc és kilenc százalékpontos növekedés következett be. Az 5. táblázatból az is kiolvasható, hogy érthető okokból, mindennek az inverze történt az átlagos és az átlagosnál kedvezőtlenebb helyzetű települések regionális reprezentációja tekintetében.

A településállomány 2011-re kialakult „osztály-helyzetét” a korábbi pozíció megtartása vagy az abban történő megrekedés, az előre, a magasabb grádicsok felé való haladás, vagy a hátra, a rosszabb pozíciók felé való lecsúszás dinamikája formálja, markáns regionális eltéréseket mutatva a vizsgált két évtizedben. Ezt érzékelteti, ezúttal csak a vidéki települési kör vonatkozásában a 3. ábra, amelyen jól látható az Észak-alföldi régió alacsony fejlettségi szinten való megrekedésének oka: ebben a régióban a települések majdnem fele (46%) ragadt a legszegényebb települési osztályban. Ezt toldotta meg a lecsúszó települések igen magas aránya (17%). Itt a legalacsonyabb azoknak a vidéki településeknek a hányada (3%), amelyek meg tudták őrizni pozíciójukat a legkedvezőbb helyzetű település-osztályban. A Dél-Dunántúlon és az Észak-magyarországi régióban fekvő falvak, vidéki települések harmada is szegénységben rekedt, arányuk a lecsúszókkal együtt meghaladja a települések 60 százalékát, magyarán szolgálva a régiók hanyatlására. Mindez szöges ellentétben áll a fejlett régiók vidéki térségeiben tapasztalható változásokkal; ezekben a régiókban a mintegy 70 százalékos többséget az előre lépő vagy jó pozíciójukat megőrző vidéki települések alkotják.

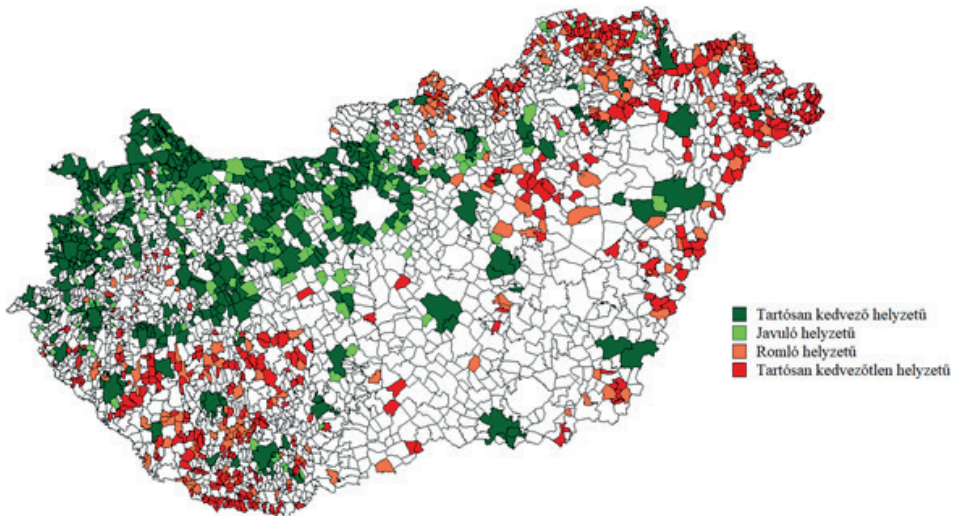
3. ábra: Tartós és változó osztálypozíciók a vidéki településállományban, régiók szerint

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból

A 4. ábrán látható térkép települési szinten mutatja a megrekedés, stagnálás és mozgás dinamikáját, részben magyarázatul szolgálva a települési osztály-pozícióknak az 1. ábrán megfigyelhető területi és a 3. ábrán is bemutatott régiók szerinti megoszlására.

4. ábra: Fel is út, le is út: tartós és változó osztálypozíciók a magyar településállományban

Forrás: Saját szerkesztés a „Települések szegénységi kockázata” adatbázisból. A térképet Koós Bálint készítette.

Az itt elemzett adatok alátámasztják azt a sajnálatos tényt, hogy Magyarországon a felzárkózás települési szinten vágyálom maradt, és nem történhetett ez másképpen regionális szinten sem.

Illés Iván sajnálkozva említi meg, hogy az uniós csatlakozást követő konvergenciafolyamat megakadt (Illés 2010). 2010-ben Magyarország még javában küzdött a 2007-2008-ban indult globális pénzügyi és gazdasági válság következményeivel, amelyek itt mélyebbek és átfogóbbak voltak a közép-kelet-európai országok többségénél, amit a régiók fejlődési (hanyatlási) pályája is tükrözött.

Illés Iván figyelemmel kísérte a magyar régióknak az egy főre jutó GDP szerinti helyezését az Európai Unió tagországai régióinak rangsorában (Illés 2006a,b). A 2003-as kohéziós jelentésben közölt adatokra hivatkozva sajnálattal állapította meg, hogy a magyar régiók közül négy, az Észak-alföldi, az Észak-magyarországi, a Dél-alföldi és a Dél-dunántúli a sereghajtók közé tartozik. Az alábbi táblázat az EUROSTAT harmonizált adatai alapján mutatja a magyar régiók helyezését a 242 NUTS 2 szintű uniós régió rangsorában, lehetőséget nyújtva arra, hogy nyomon kövessük régióink helyezéseit az ezredfordulótól 2020-ig. A harmonizált adatok azt is lehetővé teszik, hogy a szétválasztott Közép-magyarországi régió részeinek, Budapestnek és Pest megyének a pozícióváltozását nyomon kövessük.

6. táblázat: A magyar régiók egy főre jutó GDP szerinti helyezései (Euró/fő) az Európai Unió NUTS 2 szintű régióinak rangsorában három évtized távlatában

Régiók	Helyezések a 242 NUTS 2 szintű régió rangsorában		
	2000	2010	2020
A legrosszabb helyezéű magyarországi régió mögött besorolt régiók	6 bolgár, 6 román, 1 litván, 1 szlovák régió	5 bolgár, 6 román régió	5 bolgár, 4 román, 1 horvát régió
Észak-Magyarország	227	231	229
Észak-Alföld	226	230	232
Dél-Alföld	220	226	221
Dél-Dunántúl	221	225	227
Pest	211	207	214
Közép-Dunántúl	203	209	202
Nyugat-Dunántúl	191	200	198
Budapest	182	135	111

Forrás: EUROSTAT [nama_10r_2gdp], saját szerkesztés

A táblázat igazolja a konvergencia Illés Iván által is jelzett megakadását: 2000 és 2010 között csak Pest megye és Budapest nem rontott ezredfordulós besorolását.

Sőt, a főváros 47 helyet lépett előre, amelyet a következő évtizedben további 24 hellyel tetézett. Nem így Pest megye, amely 2010 és 2020 között hat hellyel viszszalépett. A változások közül érdemes még kiemelni, hogy az Észak-alföldi régió nemcsak helyet cserélt az Észak-magyarországi régióval és elfoglalta a legrosszabb fajlagos GDP-t produkáló magyar régió pozícióját, hanem visszacsúszott a 232. helyre. A Dél-Dunántúl a folyamatos hanyatlásra szolgált példát, 2000-ben még a 219., 2010-ben a 225. helyen állt, egy évtizeddel később a 227. helyre csúszott. Összességében, 2020-ra csak Budapest tudta számottevően javítani, a Közép-dunántúli régió pedig megőrizni ezredfordulós pozícióját, a többi régió sajnos visszaesett korábbi, nem túl előkelő helyezéséhez képest.

Illés Iván meglehetősen éles kritikával illette a nyolcvanas és kilencvenes évek elejének területfejlesztési irányelveit és azok csekély eredményességét. Megítélése szerint ezeket végletes elhajlások és alapvető eszköztelenség, forráshiány jellemezte, akkor is, amikor a szakpolitika a két legfejletlenebb régió fejlesztésére fordította a források 80 százalékát (majd azt radikálisan, közel harmadára lecsökkentette), és akkor is, amikor az adott korszak megítélése szerint tarthatatlan mértékben leszakadó, belső és külső perifériákon elhelyezkedő vidéki térségeket kedvezményezte (Illés 2006a). Iván a területfejlesztési törvény megszületését követő mintegy egy évtized hazai területfejlesztési gyakorlatával sem volt maradéktalanul elégedett, a rá jellemző következetességgel mutatott rá annak számos fonákjára, amelyek a számára kedves⁵ Észak-alföldi régiót is kedvezőtlenül érintették (Illés 2002, 692.). Láta az uniós támogatási rendszer aggályos pontjait, többek között a területfejlesztés és vidékfejlesztés külön vágányokon haladását, amelyet éppen a legsúlyosabb területi hátrányokat elszenvető vidéki térségek fejlesztési perspektívái szempontjából tartott problematikusnak (Illés 2003, 39-41.). Mégis bízott abban, hogy a magyar gyakorlat gyengeségeit korrigáló uniós fejlesztési elvek, továbbá az a nagy volumenű támogatás, amelyet a csatlakozás ígért Magyarország számára, hasznosulnak, és elindítják a fejletlen régiókat és a periférikus helyzetű településcsoportokat is a felzárkózás útján. Ebben sajnos tévedett, nem ez történt, nem ez történik.

Az okok komplexek, mélyre és – időben, térben – messzire nyúlnak. Ám a felzárkózás sajnálatos kudarcában bizonyára szerepet játszottak a fejlesztéspolitika intézményrendszerében és céljaiban bekövetkezett változások is, a központosítás, az önkormányzati autonómia Európa-szerte példátlan csorbulása (Brooks, Kovács 2021), az önkormányzati hitelek kiváltásáért fizetett ár, a saját források drámai csökkenése, a helyalapú, komplex területfejlesztés kiiktatása is (Somlyódyne 2020). Ezek a tényezők a rendszerváltozást követően kialakult térstruktúrák megmerevedését eredményezték (Pénzes 2015), és különösen a hatalmi és területi

⁵ Illés Iván kötődése, érdeklődése a régió iránt gyermek és ifjú korában gyökerezett: kétéves volt, amikor családjá Debrecenbe költözött (nagyapja az egyetem dékánja volt), itt is érettségizett, friss diplomásként pedig a Nyíregyháza környéki falvak fejlesztési lehetőségeivel foglalkozott.

szempontból egyaránt sérülékeny vidéki perifériákon halmozták tovább a korábban is meglévő hátrányokat (Kovács, 2013, Pálné 2021).

ÖSSZEGZÉS

Illés Iván 80 éves lenne. Végtelenül fájdalmas a feltételes mód, mert ma is a területfejlesztők közösségében volna a helye.

Ebben a rá emlékező és tisztelő tanulmányban azt vizsgáltam a magam, Ivánétól eltérő szemléletével és eszközeivel, hogy bekövetkeztek-e azok a változások, amelyeket előre jelzett. Elsősorban a vidéki térségek, falvak, kis- és középvárosok strukturális változásait követtem nyomon egy, főként a helyi társadalmak helyzetére reflektáló keretrendszerben, amelyre – egy korábbi munkámhoz visszanyúlva – a település-osztály metaforáját alkalmaztam annak érdekében, hogy érzékeltsem az eltérő társadalmi (és gazdasági) helyzetű településcsoportok közötti markáns, gyakran áttörhetetlen, strukturális okokban gyökerező különbségeket (Kovács 2005a).

Elemzéseim egy ponton mutattak árnyalatnyi eltérést az Illés Iván által jelzettekhez képest, és ez a kiindulópontokra vonatkozik, arra, hogy vajon egy viszonylagosan homogén helyzetből indult-e a rendszerváltást követően a települések differenciálódása. „A szocialista gazdaságpolitika és iparosítás politikai, jelszavával ellentétben nem, vagy nem elsősorban a »város és falu közötti különbségeket« tüntette el, hanem, ha valamit eltüntetett, az a nagyváros és nagyváros, kisváros és kisváros, falu és falu közötti különbség volt”, írta Iván az egyik 2006-ban megjelent cikkében (Illés 2006b), ám ez az állítása egy szociológiai szemléletű elemzésben nem igazolódott. Ugyan a kiegyenlítésre törekvő szocialista területfejlesztésnek egyik alapcélkitűzése volt, hogy az azonos státuszú településeken az életmódbeli különbségek a lehető legkisebb mértékűre csökkenjenek (Enyedi 1976, 217.), ezt a célt nem sikerült elérni, sőt, a rendszerváltás hajnalán, a községeken belüli „osztály-struktúra” egy-két százalékpontos eltéréssel megegyezett a húsz évvel későbbivel. Változás, és pedig hanyatlás következett be, meglepetésre, a kis- és középvárosok helyzetében, vélhetően a nagyvárosokat kedvezményező fejlődési trendek és fejlesztési gyakorlatok következtében. Jórészt ennek köszönhető a településhierarchia különböző lépcsőfokain elhelyezkedő települések osztály-besorolása tekintetében 1990 és 2011 között tapasztalható közeledés.

Ez a megállapítás egybevág Illés Iván várakozásaival a hierarchiába rendeződő igazgatási pozíciók szerinti különbségek csökkenésére és a regionális különbségek növekedésére vonatkozóan. A területi különbségek növekedése mellett esélyt adott a régiók relatív helyzetében bekövetkező javulásnak is, annak, hogy a válság hatására megrekedt felzárkózási folyamat újraindulhat. A települési és regionális felzárkózás sajnos azóta is várat magára; sőt, az Iván szívének legkedvesebb régió, az észak-alföldi esetében is számottevő mértékű visszaesés történt 2020-ra. Ez azonban már közös bánatunk lenne, ha – bár így volna! – Iván köztünk lehetne.

IRODALOM

- Enyedi Gy. (1976): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. *Területi Statisztika*, 26., 3., 217-226.
- Brooks, E., Kovács, K. (2021): Intervention and resistance: institutional environment and local level autonomy in LEADER. A comparative study. *Tér és Társadalom*, 35., 4., 104-131. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3390>
- Illés, I. (2002): A területfejlesztés pénzügyi eszközei az Európai Unióban és Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* 49., 7-8., 677-698.
- Illés, I. (2003): Az Európai Unió regionális és vidékfejlesztési politikája 2006 után. In: Kovács, T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt: VI. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja 30-42.
- Illés, I. (2006a): Regionális politika Európában és Magyarországon. In: Forgács, I (szerk.) *Jubileumi évkönyv, 1996-2006: Európai tükör, Európai Műhelytanulmányok, Európai Füzetek*. Budapest, Nemzeti Fejlesztési Hivatal 119-141.
- Illés, I. (2006b): Regionális folyamatok az elmúlt évtizedben. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3., 1. 100-117.
- Illés, I. (2010): Gondolatok Enyedi György „Városok a közép-európai átmenetben” c. tanulmánya kapcsán. In: Barta, Gy.; Beluszky, P.; Földi, Zs.; Kovács, K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 283-290.
- Juhász P. (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom*, 2.2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.2.2.68>
- Keller J., Kovács K., Rácz K., Swain N., Váradi M. (2016): Workfare schemes as a tool for preventing the further impoverishment of the rural poor. *Eastern European Countryside*, 26, 5-26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Koós B. (2015): Szegénység és depriváció a magyar település-állományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 29., 1., 53-68.
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 30., 3., 40-62. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Koós B., Kovács K. (2018): A település-állomány jóléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990-2016. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 15.3., 13-30.
- Koós B., Zsibók Zs. (2021): Ahol minden új és minden változatlan. In: Koós B. (szerk.) *Területi riport*, KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 52-92.
- Kovai C., Vignvári A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom* 34.3., 69-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovács K. (2005a): Osztályosodás a magyar településhálózatban. *Kultúra és Közösség* 32.3-4, 23-28.
- Kovács K. (2005b): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár, L; Csizmady, Adrienne; Tamás, Pál; Tibori, Tímea (szerk.) *Nemzetfelfogások*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Új Mandátum Könyvkiadó (2005) 141-152.
- Kovács K. (2012): A cél a „kiegyenlítés” - Falvakról, térbeli-társadalmi polarizációról, Enyedi Györgyre emlékezve. *Területi Statisztika*, 15.6., 570-582.
- Kovács K. (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K. - Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest, Argumentum Kiadó, 25-56.
- Lipták K. (2020): A közfoglalkoztatás jelentősége Borsod-Abaúj-Zemplén megye rurális településeiben. *Tér és Társadalom* 34.4. 100-120. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3299>
- Pálné Kovács, I. (2021): A centralizáció és a perifériák fejlődési esélyei. *Tér és Társadalom*, 35., 4., 215-240. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3372>

- Pénzes J. (2015): A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika*, 3., 206–232.
- Somlyódy P. (2020): A vidéki települések felzárkóztatásának feltételei és eszközei uniós szemszögből. Visszatérés az endogén erőforrásokra alapozott fejlesztési szemlélettől az újraelosztó támogatáspolitikához Magyarországon. *Tér és Társadalom* 34.4., 18-44. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3298>
- Váradi M. M. (2016): Földhasználat és értékteremtő közfoglalkoztatás – helyi nézőpontok. In: Kovács K. (szerk), *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*, Argumentum, Budapest, 229-253.